

EN SEKULARISTISK SKOLE I ET MULTIKULTURELT SAMFUNN¹

Olav Hovdelien

”Skolen skal gi alle elevar ei likeverdig opplæring og medverke til å redusere ulikskapar mellom individ og grupper”, heter det i forordet til *Læreplanverk for Kunnskapsløftet* (2006).² Det fremgår ikke klart av sammenhengen hva slags ulikheter mellom elevene som skal reduseres, men litt lenger ned i teksten slås det fast at ”det kulturelle og språklege mangfaldet stiller både individa og skolen overfor nye utfordringar”. Hvis målsettingen om å redusere ulikheter holdes sammen med tanken om kulturelt mangfold som utfordring, får vi en sammenstilling som det ikke snakkes mye om i forbindelse med skolens samfunnsmandat. Skolegang handler om mye mer enn å tilegne seg grunnleggende ferdigheter i bruk av språk, matematikk og digitale verktøy, til tross for at mantraet om grunnleggende ferdigheter hamres inn i Kunnskapsløftets læreplaner. Skolen er også en kulturinstitusjon i betydningen en institusjon der levesett, holdninger, verdier og normer blir begrunnet og videreformidlet til den oppvoksende slekt. Dette er uttrykkelig nedfelt i skolens juridisk bindende grunnlagsdokumenter, både i opplæringsloven og i læreplanverket. Dette fremkommer av formuleringer som ”[o]pplæringen skal fremme kulturforståelse og bidra til utvikling av både selvinnsikt og identitet, respekt og toleranse”³ og ”[u]ndervisninga i religion, livssyn og etikk skal presentere ulike verdsreligionar og livssyn på ein objektiv, kritisk og pluralistisk måte”.⁴ Skolens grunnlagsdokumenter er naturlig nok gjennomsyret av denne typen normative formuleringer som fastslår i hvilken retning elevene skal påvirkes. I skolen møtes barn på tvers av skillelinjer som kjønn, etnisitet, religion og sosial klasse for å ta del i et tiårig obligatorisk opplæringsløp, for dermed å komme ut av skolen med noenlunde samme verdioppfatninger og holdninger.

En annen måte å omtale dette på er å snakke om skolen som sosialiseringsarena, der begrepet sosialisering refererer til prosessen der barnet utvikler seg som unikt individ, samtidig som det blir en del av samfunnet og kulturen.⁵ Siden påvirkningen av verdier og holdninger i vid forstand utgjør en sentral del av den sosialiseringen som foregår både i familien og skolen, ligger det som en implisitt forutsetning at det settet av verdier og holdninger barna føres inn i, langt på vei antas å være felles for storsamfunnet. Dette gjelder til tross for at det kulturelle mangfoldet i dag er langt større enn det var for bare en generasjon siden. At det ikke er rom for store avvik her, ser vi av formålsparagrafens første

¹ Publisert i Bangstad et al. (2012) *Sekularisme – med norske briller*. Oslo: Unipub.

² *Læreplanverk for Kunnskapsløftet* (LK06) (2006).

³ LK06 (2006, 4).

⁴ § 2-4 i *Lov om grunnskolen og den vidaregåande opplæringa* (opplæringslova).

⁵ Frønes (2006, 24-27). Jf. Berger og Luckmann (1991 [1966], 149-166).

ledd: ”Opplæringa i skole og lærebedrift skal, i samarbeid og forståing med heimen, opne dører mot verda og framtida og gi elevane og lærlingane historisk og kulturell innsikt og forankring.”⁶

Ifølge lovverket og i tråd med FNs menneskerettighetserklæring er det likevel foreldrene som har det overordnede oppdrageransvaret, ikke skolen.⁷ Dette er det bred politisk enighet om i Norge i dag. Videre ligger det implisitt i dette at foreldrenes ønsker for oppdragelsen av barna skal støttes i skolen – en oppdragelse som nødvendigvis preges av ulike kulturelle faktorer, innbefattet religiøs og livssynsmessig tilhørighet, med dertil tilhørende virkelighetsoppfatning, menneskesyn og verdioppfatning, uavhengig av hva slags bakgrunn barna har. Her oppstår det dermed et problem. For hvordan skal skolen på den ene siden gjøre sitt beste for at elevene gjøres langt på vei like kulturelt sett, når foreldrenes ønsker for barna er sprikende ut fra deres kulturelle tilhørighet?

Løsningen ligger i å skille mellom hva slags ulikheter som kan tolereres av storsamfunnet, og hvilke det skal slås ned på ved hjelp av argumentasjon og list, og om nødvendig, ved hjelp av maktmidler. Den politiske diskusjonen om innholdet i skolen vil i stor utstrekning handle om hva som skal tolereres, og hva som ikke skal tolereres. Dette vil til enhver tid være nedfelt i lovverket, som igjen gjerne er et resultat av politiske kompromisser.

Ny formålsparagraf for skolen

Den 1. januar 2009 skjedde det en viktig endring i skolen. Da ble den gamle formålsparagrafens verdiforankring slik denne var uttrykt i formuleringen ”Grunnskolen skal i samarbeid og forståing med heimen hjelpe til med å gi elevane ei kristen og moralsk oppseding”, erstattet av den mer omstendelige formuleringen ”Opplæringa skal byggje på grunnleggjande verdier i kristen og humanistisk arv og tradisjon, slik som respekt for menneskeverdet og naturen, på åndsfridom, nestekjærleik, tilgjeving, likeverd og solidaritet, verdier som òg kjem til uttrykk i ulike religionar og livssyn og som er forankra i menneskerettane.”⁸ I det følgende skal vi se på nærmere på den nye formålsparagrafen og hvordan denne kan forstås. Et naturlig sted å begynne vil være å se på formålsparagrafens kontekst i form av en gjennomgang av to sentrale trekk ved samfunnsutviklingen de siste tiårene.

”Troen på Gud blir ikke lenger tatt for gitt. Det finnes alternativer. Etter alt å dømme er det i det minste innen visse miljøer vanskelig å fastholde en gudstro. Det vil være de som opplever at de må gi den opp, selv om de sørger over tapet. Dette har vært en velkjent erfaring i våre samfunn i det minste siden midten av det nittende århundret”, skriver den katolske filosofen Charles Taylor i sitt monumentale verk *A Secular Age* fra 2007 (Taylor 2007, 3).⁹ Det har vært vanlig å knytte den typen prosesser som Taylor viser til i dette sitatet, til begrepet sekularisering, det vil si en samfunnsprosess som innebærer at religion og religiøse institusjoner spiller en stadig mindre rolle i samfunnet når det gjelder å uttrykke kollektive trosforestillinger i vid forstand, definere verdier samt bidra til den enkeltes individuelle identitetsformasjon.

Det klassiske uttrykket for en slik sekulariseringstese finnes i Peter Bergers bok *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion*, som utkom i 1967 (Berger (1990 [1967])). I dagens samfunn legitimeres ikke lenger samfunnsinstitusjonene ut fra forestillingen om en

⁶ § 1-1 første ledd i *lov om grunnskolen og den vidaregåande opplæringa (opplæringslova)*.

⁷ Jf. Verdenserklæringen om menneskerettighetene av 1948: Artikkel 14: ”Familien er den naturlige og grunnleggende enhet i samfunnet og har krav på samfunnets og statens beskyttelse.”, og artikkel 26: ”Foreldre har fortrinnsrett til å bestemme hva slags undervisning deres barn skal få.”

⁸ § 1-1 annet ledd i *lov om grunnskolen og den vidaregåande opplæringa (opplæringslova)*.

⁹ Min oversettelse. For en presentasjon av Taylors tenkning, se Bangstad (2009) 53–60.

guddommelig garantert orden, en himmelhvelving som gir sammenheng, mening og orden i tilværelsen. Religionen har mistet sin plausibilitetsstruktur, skriver Berger. I henhold til sekulariseringstesens skjer det en marginalisering av religionens innflytelse på storsamfunnets felles institusjoner, som ikke lenger tyr til religiøse legitimeringer, samtidig som religionen blir skjøvet bort fra offentligheten og over i den private sfæren.

I de siste årene har den klassiske sekulariseringstesens blitt sterkt kritisert, ikke minst av Berger selv (Berger1999), og det snakkes nå i stedet ofte om religionenes gjenkomst, om resakralisering og sekulariseringstesens fallitt (Jf. Vetlesen 2007). En av dem som har tatt til orde for en ny holdning til religion, er den aldrende nymarxisten Jürgen Habermas. Mange ble overrasket da han for noen år siden tok til orde for en ny respekt for religiøse virkelighetsbeskrivelers indre rasjonalitet, det vil si som koherente tankesystemer som fortjener en plass i offentligheten på linje med sekulære virkelighetsbeskrivelser.¹⁰

Men selv om det gamle sekulariseringsparadigmet i dag står under press og religionene igjen har begynt å gjøre seg gjeldende i offentligheten, er det slik at sentrale innsikter fra Bergers klassiske verk fra 1967 fortsatt står fast. Økonomien, hverdagspolitikken og rettsvesenet har sine normer og måter å tenke på som alle er temmelig sekulære, påpeker religionssosiologen Pål Repstad i boken *Religiøst liv i det moderne Norge*, og advarer dermed mot å overdrive betydningen av en samfunnsmessig resakralisering (Repstad 2000, 103). Regjeringen samles ikke i bønn for at renten skal holde seg lav, og for at utslippet av klimagasser skal minke, selv om det fortsatt er tradisjon for å ty til kirkens ritualer ved naturkatastrofer, alvorlige ulykker og lignende. I den grad Grunnlovens insistering på at ”den evangelisk-lutherske Religion forbliver Statens offentlige Religion”, har betydning i dag, er det derfor som et kulturelt symbol, og ikke som et kultisk påbud. Det er lite som tyder på at det skal skje en form for resakralisering av sentrale norske samfunnsinstitusjoner. Religion blir fortsatt ansett for å være en privatsak i Norge, som noe som ikke hører til i offentlighetssfæren. Utfallet av debatten om bruk av hijab i politiet for en tid tilbake er et typisk eksempel på dette. Det var ikke politisk flertall for å tillate tildekket hår hos politiaspiranter når dette ble religiøst begrunnet.

Samtidig kan hijabdebatten også forstås som et forvarsel av at religiøst forankrede virkelighetsoppfatninger kan komme til å gjøre seg sterkere gjeldende i fremtiden enn det de har gjort i de siste tiårene. Det er allerede tendenser til at representanter for innvandremiljøer krever en plass i offentligheten på sine egne kulturelle premisser. Norge har i dag et betydelig innslag av personer med bakgrunn fra ikke-vestlige land, særlig i de større byene.¹¹ I Oslo har for eksempel om lag hver fjerde innbygger innvandrerbakgrunn og andelen elever med bakgrunn i et annet land i osloskolen er på i underkant av 40 %.¹²

Innvandringsbefolkningen utgjør totalt 11 % av Norges befolkning, eller i overkant av 500 000 personer, med bakgrunn fra over 200 ulike land, per 1. januar 2009.¹³ Innvandringsbefolkningen blir da forstått som bestående av personer med to utenlandsfødte foreldre: førstegenerasjonsinnvandrere som har innvandret til Norge, og personer som er født i Norge med to foreldre som er født i utlandet. Om lag to tredjedeler av disse har bakgrunn fra ikke-vestlige land, hvorav ca. halvparten har kommet

¹⁰ Riktignok bedyret Habermas i god webersk tradisjon at han fortsatt var ”religiøs umusikalsk”, men Max Webers tese om verdens *Entzauberung* har han nå forlatt. Jf. Habermas (2001). Habermas (2005). Se også Hovdelien (2010).

¹¹ Når jeg trekker frem innvandringen fra ikke-vestlige land her, er det fordi det er i forbindelse med denne at kulturforskjellene blir store, og mer synlige. Det finnes naturligvis også kulturelle forskjeller innen den vestlige verden, f.eks. når det gjelder graden av sekularisering.

¹² <http://www.aftenposten.no/nyheter/oslo/article2184373.ece> (6.6.2010).

¹³ <http://www.ssb.no/innvandring/> (16.2.2010).

til Norge som flyktninger. Til sammenligning var bare 1,4 % av befolkningen i 1950 født i utlandet.¹⁴ Det er ikke til å komme forbi at Norge i dag er blitt et multikulturelt samfunn, selv om denne multikulturaliteten er relativt fersk. Blant elevene i grunnskolen har det altså ikke skjedd noen sekularisering. I de fleste klasserom vil det i dag være elever som har foreldre som tror på en høyere makt og en orden i tilværelsen, enten de er kristne eller tilhører andre religioner. De aller fleste av elevenes foreldre vil at deres barn skal læres opp til å forholde seg til virkeligheten på den grunnleggende samme måten som dem selv. Tilsvarende vil gjelde for barn av ateister og ulike typer agnostikere.

Den kulturelle pluraliseringen som det norske samfunnet har gjennomgått i løpet av de siste tiårene, har gjort at det ikke uten videre er mulig for medlemmene i dagens multikulturelle samfunn å samles om ”én stor fortelling”, i betydningen en felles meningsbærende virkelighetsforståelse. Ifølge Taylor er dette ikke minst synlig på den måten at vi ikke kan unngå å være oss bevisst at det finnes andre måter å forholde seg til virkeligheten og eksistensielle spørsmål på enn det vi gjør selv (Taylor 2007, 11). Samtidig gjør skolens læreplan det klart at det er nødvendig å fastholde en tydelig uttrykt verdiforankring også i dagens multikulturelle skole.

Det er her mange mener at en form for sekularisme kan representere en mulig løsning på den desintegrasjonen av samfunnet som kan følge i kjølvannet av dagens situasjon preget av kulturell mangfold, ved at den tilbyr en mulig felleskulturell overbygning som i dagens multikulturelle samfunn til en viss grad kan tenkes å erstatte tidligere monolittisk forankrede legitimeringer. Men det vil naturligvis ikke være likegyldig for samfunnsmedlemmene hva slags sekularisme det er snakk om. Sovjetunionen og DDR var eksempler på sekularistiske stater, men ikke mange i Norge i dag vil mene at de var forbilledlige verken i sin håndtering av kulturell mangfold eller av individets frihet, til tross for at de hadde en utgave av kulturell overbygning basert på en form for sekularisme.

Det finnes ingen enighet i den faglige diskusjonen om hvordan et begrep som sekularisme skal forstås. Til det er begrepsbruken for lite ensartet.¹⁵ Begrepet sekularisme er av moderne opprinnelse, og kan sies å henvise til (1) en politisk doktrine som tar til orde for statlig nøytralitet i forhold til ulike religioner og deres utøvere, som innebærer et skille mellom stat og religion/kirke, og dermed henviser religiøsitet til privatsfæren, eller (2) til et bestemt livssyn, skriver sosialantropologen Sindre Bangstad i boken *Sekularismens ansikter* fra 2009 (Bangstad 2009, 20). Den første typen sekularisme vektlegger fredelig sameksistens og politisk orden, og kan knyttes opp til naturretten og til en politisk doktrine som vektlegger menneskerettigheter eller grunnlovsgitte rettigheter. Tanken er at det vil kunne være mulig å samles om disse rettighetene som et normativt verdigrunnlag i et multikulturelt samfunn, på tvers av religiøs eller livssynsmessig tilhørighet.

Den andre typen sekularisme fordrer at staten distanserer seg fra alle former for religion, og ikke gir religiøse uttrykk noen form for offisiell status. En slik sekularisme vil da selv utgjøre et livssyn basert på en sekulær forsøksvis empirinær virkelighetsforståelse, eller en religionsfiendtlig ideologi som tar utgangspunkt i en dogmatisk og eksklusiv sekulærhumanisme (Bangstad 2009, 23, jf. Modood 2007, 72–86).

¹⁴ <http://www.ssb.no/innvandring/> (16.2.2010).

¹⁵ Se den historiske drøftelsen av begrepet i Bangstad 2009, 27–50. Jf. Taylor 1999, 31.

Fortsatt kristen eller sekularistisk formålsparagraf – kontinuitet eller brudd?

Et nærliggende spørsmål å stille i forlengelse av gjennomgangen ovenfor er å spørre om det har skjedd et brudd med tidligere utgaver av skolens verdiforankring i og med innføringen av ny formålsparagraf, og at skolen nå eventuelt har fått en sekularistisk verdiforankring, eller om kontinuiteten i forhold til tidligere tiders kristne verdiforankring er dominerende.

Opplæringslovens formuleringer kan leses på flere måter. Loven kan for det første leses som en liste over verdier som er forankret i sideordnede religions- og livssynstradisjoner, slik religionspedagogen Helje Kringlebotn Sødal har tatt til orde for (Sødal 2009, 19). Ut fra en slik lesning vil de verdiene som skal gjelde i skolen i henhold til den nye formålsparagrafen, være de verdiene som er felles for de nevnte religions- og livssynstradisjonene, som et slags verdimesig ”minste felles multiplum”. Siden det er svært vanskelig å finne frem til et slikt minste felles multiplum på bakgrunn av de ulike religionene og livssynstradisjonene, vil det være nærliggende å forstå menneskerettighetene som uttrykk for dette, noe som i praksis kan føre til at disse forstås som overordnet de andre religions- og livssynstradisjonene. Enklere sagt: Den nye formålsparagrafen sier at skolen skal bygge på de verdiene som er felles for de nevnte religions- og livssynstradisjonene, så lenge disse er i tråd med menneskerettighetene. En slik lesning innebærer at det har skjedd en overgang fra en kristen forankring for skolens virksomhet til en sekularistisk verdiforankring.

Alternativt kan det vektlegges at formuleringen ”grunnleggjande verdier i kristen og humanistisk arv og tradisjon” står først i den nye formålsparagrafens ordlyd, slik Human-Etisk Forbunds Kristin Mile har gjort. Hun argumenterer for at denne rekkefølgen viser at kristendommen fortsatt anses som viktigere enn de tradisjonene som betegnes som ”ulike religionar og livssyn” og menneskerettighetene. Etter hennes oppfatning innebar det forlikforslaget som ble vedtatt av Stortinget, at det viktigste punktet i den offentlige utredningen ledet av prorektor ved Universitetet, Inga Bostad,¹⁶ som ble gjort i forkant av at saken kom opp i Stortinget, ble snudd opp-ned på det aller vesentligste punktet, nemlig at man skal bygge på et sett nevnte verdier som vi kan samles om. Hun kommenterer dette slik:¹⁷

"Grunnsteinen i vårt forslag er at man skal bygge på et sett nevnte verdier som vi kan samles om, og så nevne en del retninger der disse verdiene kommer til uttrykk, blant annet kristendommen. Dagens forlik starter i den helt andre enden. Nå sier man først at man skal bygge på "grunnleggjande verdier i kristen og humanistisk arv og tradisjon", og så nevnes noen andre ting som også har disse verdiene. Dette er å snu opp-ned på hele den samlende, likeverdistankegangen vi la til grunn."

Miles tolkning innebærer at kontinuiteten i forhold til skolens forrige utgave av formålsparagrafen og tidligere tiders formuleringer vektlegges, og det på en slik måte at den nye formålsparagrafen ikke vil kunne virke samlende for skolen på tvers av religiøs og livssynsmessig tilhørighet.

De to lesemåtene representerer to svært ulike måter å forstå skolens nye formålsparagraf på. Etter min mening står den lesemåten som vektlegger bruddet med tidligere formålsparagrafer, sterkest. Dette kan begrunnes ut fra hvordan den lange og ganske innfløkte formuleringen om verdiforankring er bygget opp. Det at kristne og humanistiske verdier nevnes først, tilsier en kontinuitet med tidligere verdiforankring, men da snarere til skolens faktiske verdiforankring og tradisjonen for å lese den

¹⁶ NOU 2007, 6: Formål for framtida. Formål for barnehagen og opplæringen

¹⁷ Intervju med Mile på http://www.fritanke.no/NYHETER/2008/-Ikke_lenger_en_samlende_paragraf/

gamle formålsparagrafens ”gje ei kristen og moralsk oppseding” som ”innføring i kristne og humanistiske verdier”. Etter min mening vil det være en krevende øvelse å argumentere for at den nye formålsparagrafen legitimerer kristen oppdragelse i tradisjonell forstand i skolen, basert på at kristendommen nevnes først av en rekke trostradisjoner i lovverket. Den nye formålsparagrafen slik jeg leser den, innebærer at det skjer en formalisering av en mer pluralistisk verdiforankring ved at en rekke trostradisjoner tas inn i lovverket, ut fra en tanke om at det finnes fellesverdier som det er mulig å samles om på tvers av egen religiøs og livssynsmessig tilhørighet.

Samtidig er det lite som tyder på at skiftet av formålsparagraf vil revolusjonere verdiformidlingen i skolen. Den gamle kristne formålsparagrafen var heller ikke en formålsbestemmelse som la opp til kristen forkynnelse og tradisjonell kristen oppdragelse. Det var lagt føringer for at tilknytningen til kristendommen også i den gamle formålsparagrafen skulle forstås som en innføring i kristne og humanistiske verdier, begrunnet ut fra at dette tradisjonelt sett har vært en kulturell og verdimesig overbygning som storparten av den norske befolkningen har kunnet stille seg bak. En slik forståelse var i tråd med den rådende lesningen av skolens gamle formålsparagraf, der formuleringen ”gi elevane ei kristen og moralsk oppseding” i henhold til retningslinjene nedfelt allerede i mønsterplanen av 1987 skulle leses som ”innføring i kristne og humanistiske verdier”.

Noen avsluttende bemerkninger

Et viktig spørsmål gjelder hvorvidt Norges folkerettslige forpliktelser oppfylles i og med innføringen av den nye formålsparagrafen. Odelstingsproposisjonen *Om lov om endringer i opplæringsloven* ble godkjent i statsråd 4.4.2008 (Ot.prp. nr. 46 (2007-2008)). Her blir forslaget om endring i formålsbestemmelsen begrunnet ut fra samfunnsutviklingen, samtidig som det blir presisert at det er viktig at formålsbestemmelsen ”ligger godt innenfor Norges folkerettslige forpliktelser”. Dette uttrykkes slik:

"Norge er bundet av en rekke folkerettslige avtaler (konvensjoner) om menneskerettigheter. Særlig relevante i forhold til formålsbestemmelsene, er konvensjonsbestemmelsene om det nærmere innholdet i utdanningen, om barns rett til medvirkning, om ikke-diskriminering, om individets tanke-, samvittighets- og religionsfrihet og om respekt for foreldrenes rett til å sikre at utdanning og undervisning er i samsvar med deres egen religiøse og filosofiske overbevisning." (Ot.prp. nr. 46, 2007–2008)

Rett forstått vil skolens nye verdiforankring kunne utgjøre en verdimesig paraply som ulike kulturelle grupper i Norge kan finne sammen under. Men da er det avgjørende at tanken om nøytralitet i kulturelle og religiøse spørsmål oppgis. En slik forestilling er uakseptabel både ut fra barnekonvensjonen og menneskerettighetene, siden en slik sekularisme vil være intolerant i forhold til andre religions- og livssynstradisjoner enn en partikulær dominerende sekulær livssynstradisjon. Sagt på en annen måte: Skolens nye verdiforankring må forstås dit hen at det gis rom for både sekulær og religiøst forankret kulturformidling i fremtidens multikulturelle skole. Det vil ikke bli enkelt å få til en offentlig obligatorisk grunnskole som tar foreldremandatet og det norske samfunnets relativt ferske multikulturalitet på alvor. Her gjelder det å trå varsomt og lytte til foreldrenes ønsker for oppdragelsen av barna. Når det gjelder hva følgene blir på sikt av vedtaket om å endre skolens kristne verdiforankring i retning av en mer sekularistisk forankret verdiformidling, er det for tidlig å si noe om dette. Her må vi vente på fremtidige erfaringer og fremtidig evaluering.

Litteratur

- Bangstad, S. 2009. *Sekularismens ansikter*. Oslo: Universitetsforlaget
- Berger, P.L. 1990 [1967]. *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion*. New York: Anchor Books
- Berger, P.L. (red.). 1999. *The Desecularization of the World. Resurgent Religion and World Politics*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Co.
- Berger, P.L. & Luckmann, T. 1991 [1966]. *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Garden City, NY: Anchor Books
- Besl. O. nr. 42. 2008–2009
- Bhargava, R. (ed). 1999. *Secularism and Its Critics*. Oxford (USA): Oxford University Press
- Frønes, I. 2006. *De likeverdige. Om sosialisering og de jevnaldrendes betydning*. Oslo: Gyldendal akademisk
- Habermas, J. 2001. *Glauben und Wissen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Habermas, J. 2005. "Vorpolitische Grundlagen des demokratischen Rechtsstaates?". I Habermas, J. & Ratzinger, J. 2005. 15– 37
- Habermas, J. og Ratzinger, J. 2005. *Dialektik der Säkularisierung. Über Vernunft und Religion*. Freiburg: Herder
- Hovdelien, O. 2003. "Fra kristen trosopplæring til pluralistisk religionsundervisning. Den religionspedagogiske utviklingen i norsk skole". I *Norsk pedagogisk tidsskrift* 5/6 (2003) 272–281
- Hovdelien, O. 2010. "Postsekularistisk konsensus? Om München-dialogen mellom Joseph Ratzinger og Jürgen Habermas". I Kristiansen, S.J. og Hovdelien, O. 2010. 123–144
- Innst. O. nr. 22. 2008–2009. Innstilling fra familie- og kulturkomiteen om lov om endringer i opplæringsloven
- Kristiansen, S.J. og Hovdelien, O. 2010. *Benedikt XVI – Troens og tankens forsvarer. Perspektiver på Joseph Ratzingers teologi*. Follese: E frem
- Lov om grunnskolen og den vidaregåande opplæringa (opplæringslova)* <http://www.lovdatabank.no/all/nl-19980717-061.html> (07.3.2009)
- Læreplanverk for Kunnskapsløftet (LK06)*. 2006. Oslo: Kunnskapsdepartementet og Utdanningsdirektoratet
- Lysaker, O. og Aakvaag, G.C. (red.). 2007. *Habermas. Kritiske lesninger*. Oslo: Pax Forlag
- Modood, T. 2007. *Multiculturalism. A Civic Idea*. Cambridge: Polity Press
- Mønsterplan for grunnskolen (M-87)*. Oslo: Kirke- og undervisningsdepartementet og Aschehoug
- NOU 2007: 6 Formål for framtida. Formål for barnehagen og opplæringen
<http://www.regjeringen.no/pages/1984848/PDFS/NOU200720070006000DDDPDFS.pdf>

Ot.prp. nr. 46 (2007–2008) Om lov om endringer i opplæringslova (Om formålet med opplæringen) http://www.regjeringen.no/pages/2063765/PDFS/OTP200720080046000DDD_PDFS.pdf

Repstad, P. 2000. *Religiøst liv i det moderne Norge. Et sosiologisk kart*. 2.utgave. Kristiansand: Høyskoleforlaget

Sødal, H.K. 2009. *Kristen tro og tradisjon i barnehagen*. 4. utgave. Kristiansand: Høyskoleforlaget

Taylor, C. 1999. "Modes of Secularism". I Bhargava, R. (ed) 1998, 31–53

Taylor, C. 2007. *A Secular Age*. Cambridge, Massachusetts; London: The Belknap Press of Harvard University Press

Verdenserklæringen om menneskerettighetene av 1948 <http://www.un.org/en/documents/udhr/>

Vetlesen, A.J. 2007. "Religionens gjenkomst – sekulariseringstesens fallitt", Lysaker, O. & Aakvaag, G.C. (red.). 10–33

<http://www.aftenposten.no/nyheter/oslo/article2184373.ece> (6.6.2010)

http://www.fritanke.no/NYHETER/2008/-_Ikke_lenger_en_samlende_paragraf/ (12.8.2010)

<http://www.ssb.no/innvandring/> (16.2.2010)